

1876 ANAYASASI VEYA MONARŞİK MODERNLEŞME DÖNEMİ (1876-1908)

DOÇ. DR. H. TAHSİN FENDOĞLU
DİCLE ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

“Ey oğul, şunu unutma!
İnsanı yaşat ki, Devlet yaşasın.”
Şeyh Edebali

I. GENEL OLARAK

Doğu'nun kültür ve uygarlığını, kendi uygarlığı ile karşılaştırıp yoğuran Batı, Doğu'yu anlamış, algılamış ve özümseme yaparak, Rönesans (Renaissance) ve Reform denilen “Ortaçağ ile Yeniçağ arasındaki geçiş dönemi”ni yaşamıştır. Oysa Doğu, aydınlanma sonrasında ticari-endüstriyel ve diğer devrimleri yapan Batı'yı plansız ve sistemsiz bir şekilde algılamış ama iyice anladığını sanmıştır. Doğu'nun en önemli kalesi sayılan Osmanlı'nın moderniteyi tam anlamıyla kavradığı söylenebilir mi? Doğu, Batı'yı anlama, algılama, tanıma ve sindirme süreçlerini yaşamak yerine ya yüzeysel bir taklit veya geçmişe nostalji sürecini yaşamış, sarkaç, bu iki nokta arasında gidip-gelmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde modernite, üç döneme ayrılabilir; İlk devir *serbest modernite dönemidir ki*, Lale Devri'nin başlangıç tarihi olan 1718 ile Tanzimat'ın ilan edildiği 1789 yılı arasındaki 71 yıllık zaman dilimidir. İkinci devir 19 yıllık *geçiş* dönemi olup, 1789-1808 arasını kapsar. Üçüncü devir, zorunlu modernite dönemidir ki, II. Mahmut'un (1784-1839/1198-1255. Yön. 1808-1839) tahta çıktığı 1808 ile Cumhuriyet'in ilan edildiği 1920 senesi arasındaki 112 yıllık dönemdir. Bu bölüm, 112 yıllık üçüncü dönem içerisinde sadece 34 yılı kapsamaktadır.

1876 Anayasası'nı sivil ve askeri bürokratlar can ve mal güvenlikleri için; eşraf, ayan ve beyler, özellikle mülkiyetlerinin meşrulaştırılması için; gayrimüslim tüccarlar ve Batı ise kendi yararları için *tam liberalizmi* gerçekleştirmek amacıyla istiyorlardı. Halkın bu konuda yeri yoktu, maçı izleyen seyirci gibiydi. Bu nedenle 1876 Parlamentosu, iğretidir, ithaldir, çünkü kaynağında halk egemenliği yoktur, toplumsal gelişme de yeterli değildir.

1876 yılında Osmanlı'da çöküntüyü önlemek için bakanların (vüzera) Meclise sorumlu olacakları bir sistem kurulmak istendi; *azınlıklar ve dış destekçileri* ancak böyle durdurulabilirdi.¹ Yürürlüğe giren 1876 Anayasası gereğince 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Parlamentosu (Hey'et-i Mebusan olan 120 milletvekili, Hey'et-i Ayan (Senator) denilen, 25 kişi ile) bu nedenle toplandı.

II. BATI'DA ANAYASACILIK HAREKETLERİ VE OSMANLI ANAYASACILIĞI

1876 tarihli Kanuni Esasi'nin hazırlanması ve ilanı, bir rastlantı değildir. Monarşiden Anayasal düzene geçiş önemli bir dönüşüm olup, çok uluslu ve zor durumdaki Osmanlı İmparatorluğu için bir açılımdır. Her ülkede devrimleri dar bir grubun başardığı gibi, Osmanlı'da da Cumhuriyet'te de bu böyle olmuştur. Kuşkusuz ki Anayasa her şeyi çözmez ama yine de 1876 Anayasası bir umut olarak karşılanmıştır.

Belirli bir alt yapının sonucu olarak Batı, XIX. yüzyıl içeri-

Tersane Konferansı, 1876

sinde gelişiminin alt yapısını tamamlamış olarak dünya sahnesinde bulunuyordu. Önce kodifikasyon ardından Anayasa yapımı, birey haklarının güvence altına alınmasını hedefliyordu. Kuşkusuz ki, anayasalı devlet ile anayasal devlet birbirinden farklıdır. Anayasal devlet, hakları güvence altına almakla diğerinden ayrılır. Anayasacılık, kısaca sınırlı hükümet veya sınırlı devlet demektir. Anayasada iki tür sınır olabilir; birincisi, devlet iktidarı sınırlanmalıdır; diğeri, devlet politikası Anayasada gösterilmelidir. Bu nedenle anayasalar, gerçek (garantiste, normatif) ve nominal (semantik, sahte) diye ikiye ayrılırlar. Sahte anayasalar, halka dayanmayan ve siyasal iktidarı sınırlamayan anayasalardır. Anayasa mühendisliğinin özü, yasama ile yürütme arasındaki ilişkilerin iyi düzenlenmesidir. Anayasacılık, gubernaculum (hükümetin etkinliği) ile iuristictio (iktidarın denetlenmesi) dir. Kuvvetler ayrılığının amacı da iktidarın sınırlanmasıdır.²

Batı tipi Anayasacılığın iki temel ilkesi vardır; devletin çatısını belirlemek ve bireyin özgürlüğünü ve temel haklarını korumaktır. Günümüz anayasa hukukunun en az üç konusu olduğu söylenebilir veya anayasa hukukunda üç dönemden sözedilebilir; İlk dönem, anayasanın hukuku (normatif anayasa hukuku; normlar sistemini inceler, droit constitutionnel normatif). İkinci dönem siyaset biliminin de katkısının olduğu dönemdir (kurumsal anayasal hukuku; kurumlardan bahseder, droit constitutionnel institutionnel). Üçüncü dönem ise anayasa yargısının (Anayasa Mahkemelerinin) kurulduğu 1960 sonrasıdır (özgürlükler anayasa hukuku; maddi anayasa hukuku veya hak ve özgürlüklerin anayasa hukuku; temel hak ve özgürlüklerin tanınması ve korunmasını konu alır, droit constitutionnel substantiel).³ Yeni demokrasi anlayışında yasa, sadece seçilenlerin iradesinde değil, yorumu ve empozesi ile anayasa mahkemelerinde bulunduğu gibi bireyler bir sonraki seçime kadar anayasa mahkemesine (Türkiye’de dolaylı) başvurarak anayasal zorlama araçlarını kullanabilmektedirler. İşte bu yeni anlayışa sürekli demokrasi (genişletilmiş demokrasi veya anayasal demokrasi) denilmektedir. “Anayasal demokrasi” kavramına göre, “hukuk devleti” kavramının daha geniş olduğu belirtilebilir.⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da anayasal bir gelişme vardı; koyu mutlakiyetçi Prusya 1850 yılında anayasa kabul etmek zorunda kalmıştı. Hollanda, İsveç ve Danimarka bu yıllarda liberal anayasalar benimsediler. İngiltere ise, seçim ve işçi hakları konusunda yeni gelişmeler sağladı.

Osmanlı’nın reform asrı olan XIX. yüzyıl içerisinde 1876 Anayasası, Osmanlı’nın değişimi hatta devrimi sayılabilmektedir. Bu değişimle ülkeye, Meşrutiyet rejimi gelmiş olup, Meşrutiyet, Padişaha karşı değil Babıali’nin

despotizmine karşı doğmuştur. Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinin özelliği, hükümdarın kişisel diktatörlüğünden çok, sadrazam ve ekibinin aydın dikta dönemi olmasıdır.⁵ I. Meşrutiyet’e ihtilalle değil, bir grubun hareketi ile geçildi. I. Meşrutiyet, haris bürokrasinin darbeşi olarak nitelendirilemez; I. Meşrutiyet, devletin devlet içerisinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür.

Parlamento bir siyasi üst yapı kurumudur. Parlamento bir demokrasinin olabilmesi için üç koşul aranır; birincisi, mutlakiyetçi monarşinin sınırlandırılması gerekir. İkincisi, toprak soylularının ticari tarıma dönmüş olmaları koşuludur. Üçüncüsü, tarım burjuvazisinin, kentlerdeki burjuva ile ilişkiye girmiş olmaları aranır.⁶ Siyaset “çatışma”nın ortaya çıktığı anda başlar, çatışma yoksa siyaset de yoktur. Osmanlı’da burjuvazi sınıfı var olmadığı gibi, çatışmacı sınıflar da oluşmadığı için Parlamento demokrasinin gerçekleştiği söylenemez. Belirtildiği gibi, parlamentonun alt yapısı da hazır değildi. Osmanlı, endüstri devrimini gerçekleştiremediği için, geri kalmış hantal ekonomik ve yönetim yapısını sürdürüyordu.

1859 tarihinde Kuleli Vakası olmuş, 1875’te Balkan Slavları isyan etmiş, 1876’da Softalar Kıyamı olmuştu; İmparatorluk zor günler geçiriyordu. Abdülaziz (1861-1876), ABD’nin dayatmaları karşısında, Bulgar Kilisesinin kurulmasına izin vermişti. ABD Protestan Misyonerleri, Bulgarları ayrı bir Kilise ve devlet olmak üzere eğitiyorlardı.⁷ Abdülaziz ölünce tahta çıkan V. Murat akıl hastası olduğu için ABD Temsilcisi Elçi Horace Maynard, 23 Haziran 1876 yılında, Dışişleri Bakanı Hamilton Fish’e, “Yeni Sultan karışık görünüyor; Osmanlı Devleti’nin başında kimse yok; her şey siirtiklenerek gidiyor” diye yazmıştı.⁸

Osmanlı hukukunda anayasal çalışmaların kronolojisi şöyle belirtilebilir; 1829 yılında Mısır’da, yılda birkaç kez toplanan “danışma meclisi” kurulmuş; 1845’de Abdülmecit, taşra eşrafından kurulu bir “meclis” teşebbüsünde bulunmuş; 1861’de Tunus beyi Anayasasını ilan etmiş; 1866’da Mısır’da ilk defa seçilmiş bir Meclis denemesinde bulunulmuş; 19 Mart 1877’de de ilk Osmanlı parlamentosu toplanmıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde meşveret ve özgürlük isteyenler, bunları eski hukuk adına istiyorlardı.

Tahttan zorunlu nedenlerle indirilen V. Murat’ın yerine, monarşiyi ilan edeceğine söz veren II. Abdülhamit 1876 yılında getirildi; II. Abdülhamit aslında beklenmeyen taht adayı idi. Liberal darbeci gruba, anayasayı ilan edeceği sözünü verdi. Bir yıl sonra 1876’nın Aralık ayında Anayasa ilan edilmekle her sorun çözülecek zannedildi; Osmanlı 1876’da anayasal monarşiyeye geçmiş ama bir sene sonra (1877’de), Osmanlı-Rus Savaşı (93

Kanun-ı Esasi'nin İlanı, 23 Aralık 1876

Harbi) çıkmıştı. 1876 Anayasası, Avrupa reçetesinin değil, Osmanlı'nın eseridir. Avrupa ve Rusya yani Batı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anayasa'ya kavuşmasını istemiyordu.⁹ 93 Savaşı belki de bunun bir kanıtıydı.

1876 Anayasası'nı yapan Komisyon, sadece Belçika Anayasasından değil, tüm dünya anayasalarından yararlanmıştı.¹⁰ Örneğin Sait Paşa, Fransız Anayasasını çevirmişti, ama ünlü 113. madde bize özgü olup, Padişaha sürgün yetkisi verilmişti. Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in itirazlarına rağmen Padişah, 113. maddeyi Anayasa'ya aldı.

İlk Osmanlı parlamentosu 19 Mart 1877'de toplandı; Avrupa'da görülmeyen kozmopolitliğe ve renkliliğe sahipti. Osmanlı Devleti meşrutiyeti Rusya'dan öğrenmiş sayılmazdı çünkü Rusya, meşrutiyete daha sonra geçmişti. Bu ilk Anayasa, XI. yy.dan beri Batı ile mücadele eden Türklerin XIX. yy.da Batı karşısında direnişidir.

III. 1876 ANAYASASI'NI DOĞURAN İÇ NEDENLER

A. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE MUHALEFET HAREKETLERİ

Tanzimat dönemi, muhalefetin olduğu bir dönemdir. Dönemin tipik muhalefeti, dış güçler tarafından özel olarak desteklenen ve ayrı bir devlet kurmak isteyen gayrimüslim azınlıklardır. Bunun dışındaki muhalefet üç aşamaya ayrılabilir; İlk aşama, 1865-1876 arasında kurulan ve serpilen Genç Osmanlılar hareketidir. İkinci aşama, Genç Osmanlıların devamı niteliğinde olan Jön Türk hareketi olup, 1876-1908 yılları arasında muhalefette bulunmuşlardır. Üçüncü aşama, iki kısımda incelenmelidir; 1908-1912 yılları arasındaki (dört yıl) süren muhalefet; ve 1912-1920 arasında devam eden (sekiz yıl), iktidar olan ve Jön Türklerin devamı olarak nitelenen İttihat Terakki hareketidir.

(i) İlk aşama, 1865-1876 arasında kurulan ve serpilene Genç Osmanlılar hareketidir.

Yeni Osmanlılar veya Genç Osmanlılar (Young Ottomans) 1865'de kurulmuştu.¹¹ "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"; İslahat Fermanı ile verilen tavizlere karşı kurulmuş olup, yabancılar karşısında düşülen acizliğe karşı bir tepki hareketiydi;¹² bunlar, anayasa istiyorlardı. Bazıları da, Fransız İhtilali kaynaklı Cumhuriyet ile Anglosakson kaynaklı demokrasi kavramı ikilemini yaşıyorlardı. Bu Cemiyet üyeleri, 1860-1876 yılları arasında etkin olup, teşkilat ve gizlilik esasına dikkat etmezlerdi. Yeni Osmanlılar, anayasal monarşi isteyen, mutlakiyet-

ten meşrutiyete geçmek isteyen bürokrasinin hırslı memurlarıydı.¹³ Avrupa'yı tanımayan Yeni Osmanlıların, kendi aralarında, kişisel çekişme ve entrika vardı. Bu görüşü savunanlar arasında modern, İslamcı, Türkçü ve sosyalist kişiler vardı. 1850'lerdeki Osmanlı aydını daha demokratik bir ülke istiyordu. Ali Suavi, daha çok öz Türkçe, tek evlilik, ve olaylar karşısında uluscu bir yaklaşım içerisindeydi. Abdullah Cevdet, laik, radikal ve total Batıcıydı.

Avrupa'ya giden öğrenciler muhalefete başlamışlardı. Yıkılmakta olan devleti kurtarmak gerekir, diye düşünüyorlardı. 1865 de "Genç" Osmanlılar Cemiyeti gizlice kurulduğunda, amacı Meşrutiyeti kurmaktı. Bu Cemiyet, Tanzimatı "göz boyama" olarak görüyordu. Genç Osmanlılar, Osmanlıcı idiler; bunlara göre, temel hak ve özgürlükler artırılmalıydı. Cemiyet, 1865-1876 arasında gizlice faaliyette bulunmakla birlikte Abdülaziz'in despotluğu karşısında yurt dışına kaçarak "Yeni" Osmanlılar Cemiyeti adını almışlardı, amaçları meşrutiyeti ilan etmekte.¹⁴ Padişahların mutlakiyetçiliği ve para harcanmasındaki keyfîlik gibi nedenlerle, 10 Mayıs 1876'da Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye medrese öğrencileri Babıali'ye doğru yürüdüler.

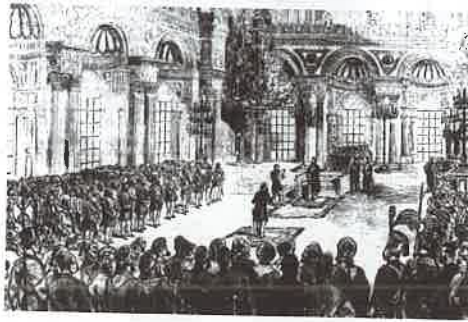
Osmanlı'da siyasal modernleşme başlamıştı.

Köhnene monarşie karşı direnen muhalifler, laik-ulusalcılar değil, Genç Osmanlılardı. Artık basın-yayında her şey sorgulanıyordu. 1871 de diktatör Sadrazam Ali Paşa öldü ama Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı da boğucuydu.

(ii) İkinci aşama, Genç Osmanlıların devamı niteliğinde olan Jön Türk hareketi olup, 1876-1908 yılları arasında muhalefette bulunmuşlardır.

Genç Osmanlılar, II. Abdülhamit (1842-1918/1258-1336. Yön. 1876-1909/1293-1325) döneminde Jön Türkler adını aldı. II. Abdülhamit'in, Anayasanın ünlü 113. maddesine göre sürgün ettiği aydınlar yurt dışında Jön Türk hareketini doğurdular. 1876-1908 arasında faaliyet gösteren Jön Türklerin ise iki amacı vardı; birincisi meşrutiyeti ilan etmek, diğeri II. Abdülhamit'i devirmektir. Bu hareket, sivil ve asker bürokratlardan oluşuyordu ki bu gruplar henüz tam olarak incelenmemiştir. Bu gruplarda, her görüşten insanlar bulunmakta olup, bunlar Osmanlı kurumlarını sorgulamışlardır.

Jön Türklerin iki kanadı vardı, İttihatçılar ve Prens Sabahattinciler. Bunların hangisi daha Batıcıdır; bilinmez. Abdülaziz'e kadar "Yeni Osmanlılar" denilen Avrupa'da okumuş grup, Abdülaziz'den sonra Jön Türkler olarak anılacaktır. Batı'da Jön Türkler denilen gruba, Osmanlılar, Ahrar-ı Osmaniye derlerdi. 1295/1878'de Paris'te "Hayal", 1296/1879'da Londra'da "Hayal", 1296/1879'da Napoli'de "İstiklal", Paris'te 1311/1895

Dolmabahçe'de Meclis-i Mebusan'ın Açılışı
19 Mart 1877

de "Meşveret" (Ahmet Rıza Bey), 1311/1895'de Mısır'da "Mizan" (Murat Bey) tarafından çıkarılan gazeteler, II. Abdülhamit'i ürkütüyordu.¹⁵ Bunlar Batılı anlamda bir sınıf değildir, bürokrat seçkinleri. Jön Türkler, Fransa'ya sürgüne gönderilen meşrutiyetçilerdir; orada İttihat Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlar ve Meşveret dergisini çıkarmışlardır. Bu dönemde çıkan "İntikam" isimli derginin 50 kadar sayısı çıkmıştı.¹⁶ Hareketin lideri Ahmet Rıza radikal bir pozitivist ve laikti.¹⁷ Jön Türkler, 1876-1908 arası (32 yıl) etkin olan bir muhalefet grubudur. Bunlarda Yeni Osmanlılardan farklı olarak teşkilat ve gizlilik vardır. Gizli örgütlenmelerin beşiği Sultan Abdülaziz döneminde Askeri Tıbbiye idi.

(iii) Üçüncü aşama, 1908-1912 yılları arasında muhalefette, 1912-1920 arasında iktidarda olan ve Jön Türklerin devamı olarak nitelenen İttihat Terakki hareketidir.

1908 öncesinde Jön Türkler ikiye ayrılmıştı; Adem-i Merkeziyetçiler ve Merkeziyetçiler diye.¹⁸ Adem-i merkeziyetçilerin lideri Prens Sabahattin olup muhalefeti oluşturmuyordu. Merkeziyetçilerin lideri (bir ara Meclis-i Mebusan başkanı da olan) Ahmet Rıza olup, iktidar teşkil ediyordu ki İttihat Terakki Fırkası adı altında Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'e kadar devam etti. İttihat Terakki Fırkası'nın davranışları despotik idi. Bu dönemde iktidarı oluşturan İttihat Terakki ile buna karşı muhalefeti oluşturan Prens Sabahattin'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası iyi örnekler verebilmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk büyük muhalefet partisi sayılan¹⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat Terakki aleyhine diye Arnavutları isyana teşvik ediyordu.²⁰ Bu iki parti savaşta bile muhalefet yapıyordu. Genç subaylar (İttihat Terakki), yaşlı komutanları (İtilaf) saymıyorlardı. Subay şapkaları partilerini belli ediyordu.²¹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Rumlar da destekliyordu. Ordunun yenilmesini isteyen muhalefet vardı. "Sen çarpışma asker, sana ne" diyen İttihat Terakki mensubu muhalefet vardı. Balkan Savaşı'nda "düşman süvarisi geliyor, kaçınız" muhalefeti tutmuş gibiydi. Babıali Baskını ile (muhalefetsiz) İttihat Terakki, iktidar olmuştu (1912-1920). Hüseyin Cahit Yalçın'a göre İttihat Terakki'nin gizli örgütüne girebilmek için bir mason locasına üye olmak gerekiyordu.²²

Jön Türkler ve İttihat Terakki'nin²³ ileri gelenleri, Pozitivizmi kabul etmişti; Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet, İttihat Terakki'nin önemli kişilerindendi. Osmanlı'nın laikliğe ulaşmasında Pozitivist içerikli İttihat Terakki'nin katkısından söz etmek gerekir.²⁴ Ernest Gellner'e göre Türk laikliği, modern yaşam tarzını dayatmakla, didaktik bir laikliktir.²⁵ Ahmet Rıza'nın Meclis başkanı iken yemin etmediği²⁶ bilinmektedir. Namık

Kemal ise, dini, vatani, yurt sevgisini, geleneği ve saltanatı savunuyordu.²⁷

Osmanlı modernleşmesi, Jön Türkler ve İttihat Terakki ile otokrat-elitist tek yanlı modernleşmeye dönüşmüştür.²⁸ Bunun özellikleri, Pozitivist akılcılık, meşrutiyet ve halkçılıktır. Osmanlı modernleşmesi, devleti kurtarmak için²⁹ iken Jön Türklerin halkçılığı, halka iyiyi göstermek içindi. Devlete öncelik vermesi açısından modernleşme, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin benzerlik göstermektedir. Devlet, her iki dönemde de hukuksal, ekonomik ve toplumsal değişimlerin itici gücüdür. Türkiye'de, modernleşmeyi, dün de bugün de, bir siyasal elit kadro yapmıştır. Ama Türkiye'nin modernleşmesi Osmanlı'ya göre daha radikaldir. Muhalefet genelde istenmez.³⁰ Cumhuriyetin esasen içerisinde var olduğuna inanılan veya cumhuriyeti tamamlayan öğeler denilen, "hukuk devleti, laiklik, insan hakları ve demokrasi"dir.³¹ Bununla birlikte Jön Türkler ve İttihat Terakki döneminde bazı otokratik yönler vardır.³²

B. BU DÖNEMDE AZINLIKLAR VE MODERNİTE

Tanzimat Dönemi'ne kadar sadece belirli yerlerde çan çalınırdı; Tanzimatla birlikte azınlıkların bulunduğu her yerde çan çalmaya başlandı ki, bu da Müslüman halkta tepki uyandırdı. Gayrimüslimler, biz Müslüman değiliz diye askere gitmek istemediler.³³

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ABCEM (American Board of Commissioners for Foreign Missions), Anadolu'ya ayak bastı, özellikle gayrimüslimlerle ilgilendiler, onları Türklerden kurtarmak istiyorlardı. Bu nedenle Robert College, ABD lehine istihbarat sağlamasını da amaçlayarak 1863'te kuruldu.³⁴

Osmanlı Devleti'nde, Yunanlılar zaten her şeyiyle Batılıydı, Fenerli Rum aristokrasi modern di. Azınlıklar birbirini sevmezlerdi; Rum-Ortodokslar güçlenen Protestan ve

Yahudilere karşıydılar. Rumlar hükümete dilekçe vererek "Meryem Ana'nın bir kadın ve çocuğa rüyada göründüğünü ve Yahudilere ticaret yapılmamasını tenbih etmiş olduğunu" yazıyorlardı.³⁵ Bulgarlar ve Lübnan Maruni hanedanları da güçlenen Protestan ve Yahudilere karşıydılar.

Osmanlı Devleti ise önce askeri sonra düşünce açısından Batı'ya yanaştı. Osmanlı Batılaşmaya pragmatik yaklaşımlarla girdi. Ama tarih, felsefe ve edebiyatta gelişme çok yavaş oldu. Askeri, yönetsel ve siyasi konularda kurum ithalatına girildi ama parlamentarizm için geç kalındı. Osmanlı hayran olduğundan değil zorunlu olduğu için Batı'yı benimsiyordu.

XIX. yüzyılda Osmanlı'da Rumlar ve diğer gayrimüslimler askere alınmadıkları için hemen her ekono-

Ahmet Vefik Paşa, İlk Meclis-i Mebusan Başkanı, 1877

mik sektörde özellikle bankacılık, denizcilik, imalat, ticaret ve sanayile uğraşıyorlar, nüfusları da hızla artıyordu. Müslümanlar ise giderek azalıyor, birçok şehirde şehrin semtleri Müslümanlardan gayrimüslimlere geçiyordu. Amasya'daki Rumlar da Türklerden daha zengin ve silahlıydı.

Trabzon'da Tanzimat Fermanı sonrasındaki 40 yılda 1000'e yakın yeni Ortodoks Kilisesi yapılmıştı. Bazı Yunanlılar ise kendi devletleri olan Yunanistan'ı bırakıp Osmanlı Devleti'ni seçiyorlardı.³⁶ Ama Tanzimat, genelde Rum Ortodokslarına olduğu gibi Ermenilere de çok yaramıştı. 1841 ve 1847 tarihli Padişah Fermanları ile Ermeniler kendi yönetimlerini kendileri seçiyordu. Tanzimat, gayrimüslimleri Müslümanlara göre daha bir üst konuma geçirmişti. Ermeniler de Tanzimat döneminde - Rumlar gibi- Türklerden toprak satın alıyorlardı.

Tanzimat'la birlikte tüm Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimler eskiye oranla çok daha iyi bir duruma gelmişlerdi. İstanbul'da oturan Avrupa devletlerinin büyükelçileri ülkelerine gönderdikleri raporlarında, gayrimüslimlerin 1839 öncesine göre çok daha iyi bir durumda olduklarını anlatıyordu. Vergi toplayan mültezimlerin büyük çoğunluğu Hristiyan olup çok suistimal yapıyorlardı. Edirne, Filibe, Maraş, Antep, ve Kilis'te 1839 sonrasındaki epey sayıda yeni Kiliseler yapıldı.³⁷ Rum aydınlarının çoğu, gizli Etniki Eterya üyesiydi. Esasen Osmanlı'yı yıkan nedenlerden biri de, Tanzimat sürecinde gayrimüslimlere verilen ödümler ve Batı devletlerinin dini gruplar, kişiler ve azınlıklar bahanesiyle Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmesidir.

Ulusal-bölgesel isyanların arkasında dış güçler vardı. Balkanlarda yeni kurulan devletler, iyice yetişmeleri için Avrupalı devletlerin egemenlik alanına (adeta mandasına) veriliyordu. Avrupa'nın müdahalesi olmasaydı, Balkanlar'daki sorunlar herhalde olmazdı.

Uzun bir süredir, zengin Yunan tüccarları, Avrupa'nın büyük merkezlerine kendi tezlerini anlatıyorlardı. Mora İhtilali, Patras'taki Metropolit Pol Germanos'un ve rahiplerinin önderliğinde başlamıştı.³⁸ Ortodoks hiyerarşisi halkı adeta örgütlemişti. Rum armatörlerinin 600'ü aşkın ticari gemisindeki beş bini aşkın top, Osmanlı yurttaşı olan Yunanlıların gücünü gösteriyordu. İstanbul Patriği Patrik Gregorios ihtilali gizlice desteklediği iddiasıyla Patrikhanede idam edildi ki Avrupa bunu zaman zaman kötüye kullanacaktır.

1850'de Babıali Protestan Kilisesi'ni de tanıdı ve millet statüsünü kazandı. Protestanlık yayılmaya başladı. Protestanlığı ABD misyonerliği yayıyordu. 1820'de Beyrut'ta ABD misyonerleri okul açtı. Sürekli okul ve yetimhane açtılar.³⁹ Protestanlığın hamisi İngiliz diplomasisi ve ABD misyonerleriydi. Yahudilerin XIX. yüz-

yılda Rusya'dan gelmeleri kabul edildi. Ruhani lider olan Hahambaşı da resmen tanınmıştı.

Bütün bu davranışları nedeniyle Batı, Balkan ulusçularına göre, "kurtarıcı", Türklerle göre ise "sömürgeci" idi. Osmanlıcılık ve İslamcılık Batı'nın davranışlarına karşı bir tepki olarak doğmuştu.

Ulusalçı akımlar Osmanlı'da modernleşmeyi ve bununla birlikte çöküşü de hızlandırdı. Ulusculuk, sadece Fransa İhtilali'nin sonucu değildir. Rönesanstan sonra ulusalçı akımlar 1683 sonrasında ivme kazandı. Her dini cemaatin okulu ve hayır kurumu vardı. Balkan ulusculuğunda XIV. yüzyıldan sonra irsi aristokrasi geliştirilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, kozmopolit bir imparatorluktu. Balkanlar'da bulunan Osmanlı eyaletleri, geçmişte bağımsız birer devlet ve uygarlık kurmuşlardı; kendilerine özgü dinleri ve kiliseleri vardı; XVIII. yüzyılda zenginleri de oldu. Özellikle Yunanlılar denizciydi. Osmanlı XIV-XVI. yüzyıl arası bir Balkan imparatorluğuydu. Esasen Osmanlı'nın Ortadoğu'dan çok, Balkan ve Akdeniz karakteri ağır basmaktadı. O dönemde dünyada Ortodoks ulusların yaşadığı iki ülke vardı, Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları.

Anayasal Sisteme geçişin önemli etkenlerinden, Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketlerden bir görünüm

Devşirme düzeni XVII. yüzyılda terkedilmiş, Anadolu Türklüğü öne geçmişti. Osmanlılık XVIII. yüzyıldan sonra hilafet ve resmi İslamın beslediği bir ideoloji olmuştur. XVIII. yüzyıldan sonra Osmanlı idaresi Türk kökenlilerin eline geçti. Babıali'nin reformcu bürokratları, Tanzimat Dönemi'nde ulusalılığı yeterince ve doğru anlamamışlardı.⁴⁰

1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla, Rusya Ortodoksların hamisi olduğunu resmen kabul ettirmişti. Fener Patrikhanesi, 1839 sonrası kurulan Bulgar Ulusal Kilisesi'nin kurulma isteğine karşı çıkmıştı.⁴¹ Bulgarlar da Fener Patrikhanesi'nden memnun değillerdi. 1870'de Babıali Bulgar Kilisesini tanıdı. Bulgar ve Arnavutlar da Fener'e bağlandı. Osmanlı'da Rumlar saygın karşılanıyordu; Rumca, yarı resmi bir dil sayılıyordu.

Osmanlı tarihine bakıldığında, gayrimüslimlere hukuki ve yargısal özerkliğin baştan beri verildiği söylenebilir. Bu özerkliğin sınırları İslamın ilk dönemlerinde daha geniştir; bazı ceza davaları da dahildir; sonrakiler ceza hukukunu hariç tuttular.⁴² İslam hukukunda din, hukuku da kapsadığı için, gayrimüslimlere özel hukukta özerklik tanınmış olmakla birlikte, kamu düzeni açısından, ceza hukuku alanında İslam hukuku ve İslam mahkemeleri yetkili kılınmıştı.⁴³ Fatih Sultan Mehmet'in din ve vicdan özgürlüğü konusunda Galata zimmilerine verdiği ahidname⁴⁴ mevcut olmakla birlikte, ilk anlaşma metni elimizde yoktur. Bir gayrimüslimle müslüman arasındaki davalar, şer'i mahkemede görülür ve İslam hukuku uygulanırdı.⁴⁵

IV. 1876 ANAYASASI'NIN HAZIRLANMASI VE PARLAMENTONUN AÇILMASI

A. 1876 ANAYASASI'NIN HAZIRLANMASI

Mithat Paşa, Sultan Abdülhamit'le daha şehzade iken görüşerek Anayasa ilanı sözünü almıştı. Abdülhamit başa geçince, anayasa hazırlamak için Şuray-ı Devlet'te bir komisyon kuruldu. Komisyonun çoğu Şuray-ı Devlet üyesiydi. Server Paşa başkanlığında, üçü Hristiyan olmak üzere onaltı mülkiye memuru, ulemeden on kişi ve iki de ferik olmak üzere toplam 28 kişiden oluşan komisyon, anayasa taslaklarını incelemeye aldı. Komisyonunda üç taslak görüşülmeye başlandı; Mithat Paşa'nın, Küçük Said Paşa'nın ve Meclis-i Vükelanın taslakları. Server Paşa başkanlığında, 16 mülkiye mensubu 10 ulema ve 2 general (ferik) ki toplam 28 kişilik bir komisyon (Cemiyet-i Mahsusa) tarafından, Avusturya-Macaristan monarşisinin anayasa örneği de dikkate alınarak hazırlanmıştır.⁴⁶

Mithat Paşa, Kanun-i Cedit adında 57 maddelik bir Anayasa taslağı hazırlamıştı. Belçika Anayasasından yararlanan Mithat Paşa, Meclis'in 120 milletvekilinden oluşmasını bunun 40 tanesinin devletin milletvekili, 80'ini ise milletin milletvekili olmasını istiyordu.⁴⁷ Mithat Paşa tasarısına göre, vezirleri Başvekil tayin etmeli, hükümetin başını ise Padişah atamalı, vekiller hem padişaha hem de Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olmalı diyordu ki bu modern kabine sistemiydi. Mithat Paşa'nın bu önerileri reddedildi.⁴⁸

Sait Paşa, yeni bir Anayasa yapılmasına yardımcı olabilmek için, 1814, 1830, 1875 tarihli Fransız Anayasalarını tercüme etmişti. Sait Paşa, Meclis'in 750 kişi olmasını isterken, Meclis-i Vükela "her elli bin kişiye bir milletvekili" olmasını istiyordu. Sadrazam M. Rüşti Paşa, aslında anayasaya karşı olduğu halde, "dış ilişkiler" nedeniyle zorunlu görüyordu.⁴⁹

Sonuçta Kanun-i Esasi, Server Paşa başkanlığında 16 mülkiye mensubu, ulemeden 10 kişi, 2 general (ferik) ki toplam 28 kişilik bir Komisyon (Cemiyet-i Mahsusa) tarafından diğer taslaklar ve örnek anayasalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Anayasa hazırlanırken iki siyasal odak vardı; birincisi, siyasal muhalefetti ki, ilk siyasal muhalefet hareketi Jön Türklerdir (Jeune Turcs). Bu hareket 1860 sonrasında biçimlenmiştir. İkinci odaklaşma ise Balkan ulusculuğuydu. 1876 Anayasası hazırlanırken, Rusya, Fransa ve 1831 tarihli Belçika⁵⁰ Anayasalarından istifade edilmiştir.⁵¹ Okandan'a göre, Fransa ve Belçika Anayasalarından yararlanılmıştır. Tanör'e göre, Belçika, Polonya ve Rus Anayasalarından yararlanılmıştır.⁵² Üçok'a göre ise, 1876 Anayasamız, sadece Prusya Anayasası ile uyum göstermektedir.⁵³ 1876 Anayasası, 1831 tarihli Belçika ve 1851 tarihli Prusya Anayasalarından yararlanılarak yapılmıştır ama Belçika Anayasası kadar liberal değildir, Prusya Anayasası'na bu açıdan daha yakındır. 1831 tarihli Belçika Anayasası, sadece üst tabakanın oy verme hakkını kabul etmekle "burjuva anayasaları" grubuna girer. 1851 tarihli Prusya Anayasası ise esinlendiği 1831 tarihli Belçika Anayasası'ndan farklı olarak liberal nitelikli değildir. Yürütme üstün, ilahi kaynaklı egemenlik, hanedan meşru ve etkili, halk egemenliği yoktur.⁵⁴

Kanun-i Esasi
muhaliflerinden
Cevdet Paşa

Bakanlar Kurulu 6 Aralık 1876 günü yaptığı toplantıda, Komisyonun hazırladığı tasarısını onayladı. 19 Aralık 1876'da Mithat Paşa'nın sadrazam olarak atanması İngiliz Elçisi Elliot'u oldukça mutlu etti. Mithat Paşa, anayasanın kabulü ile büyük devletlerin reform isteklerini temelsiz bırakmak niyetindeydi. Büyük devletlerin "hasta adam" konusu üzerinde 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihinde konferans yaptıkları gün, ilk Osmanlı Anayasası ilan edildi. Devlet anayasalı monarşiye dönüştü ama bu İstanbul Konferansı üyelerini etkilemedi. İstanbul Konferansı tarafından alınan iki karar tasarısı, henüz Meclisler toplanmadığından 60'ı Hristiyan 140'ı Müslümandan oluşan Meclis-i Meşveret tarafından red edildi.⁵⁵

B. PARLAMENTONUN AÇILMASI

1876'nın Mart ayında Parlamento açıldı, aradan bir ay geçmeden 24 Nisan'da Rusya Osmanlı'ya karşı savaş açtı.⁵⁶ Bu savaşta Amerikalılar Sultan II. Abdülhamit'e destek verdi; yaralı Türk askerlerine yardım için New York'lu hanımlar "Hilal ve Haç Derneği"ni kurdular.⁵⁷

19 Mart 1877 de Osmanlı tarihinde, ilk kez olarak bir Parlamento, Dolmabahçe Sarayında, Padişah tarafından açıldı. 141 üyeden oluşan Meclisin 115'i Mebus, 26'si ise Ayan idi. 115 Mebus 69'u Müslüman, 46'si ise gayrimüslim idi.⁵⁸

V. 1876 ANAYASASI'NA VE ERKLERE GENEL BAKIŞ

Aslında güçler bir bütündür; Atatürk'ün dediği gibi, "Gerçekte kuvvetlerin bölünmesi diye bir şey yoktur." Ama bazı yararları ve işbölümü gereği nedeniyle erklerin bölünmesi kabul edilmiştir.

23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihinde yürürlüğe giren Anayasanın ömrü fazla olmamış, Sultan II. Abdülhamit tarafından 93 Savaşı neden gösterilerek, 50 birleşimden sonra 28. 6. 1877 günü, Kanun-i Esasi'nin 7. maddesi uyarınca Meclis tatil edilmiş, Anayasa askıya alınmıştır.

Meclisin açıldığı ilk gün olan 20 Mart 1877'den on gün sonra Londra Protokolünü imzalayan büyük devletler, Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar için gerektiği zamanda müdahale edecekleri kararını aldılar; Meclis bunu reddetti.⁵⁹ 1909 değişikliği ile parlamentoya sorumlu hükümet sistemi kurulmuştu ama bu bugünkü anlamda çağdaş parlamenterizm sayılmaz. 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını ile İttihat Terakki diktatörlüğü kuruldu. I. Dünya Savaşı'na kabinenin bile haberi olmadan girilmişti.

A. 1876 ANAYASASI'NA GENEL BAKIŞ

Hukuk devleti hareketinin Osmanlı İmparatorluğundaki görünümünde Kanun-i Esasi önemli bir adım sayılır. Bu da, padişah tarafından tek taraflı bir hukuksal tasarruf mahiyetindeki fermanla olmuş, II. Abdülhamit, bir hatt-ı hümayunla Anayasayı ilan etmiştir. Bu anayasayı hazırlayan etmenlerin derinliğine inildikçe, imparatorluk kurumunun çökmesinde, saray etrafında toplanan bir oligarşinin keyfi baskısından bıkmış olanların bir hukuk devleti hareketi düşüncesinin bulunduğu belirtilebilir. Bunun yanında dış güçlerin devletler hukukuna aykırı olarak azınlıkları himaye uğruna yaptıkları müdahaleler, yeni bir anayasayı zorunlu kılıyordu. Tanzimat Dönemi'nin bu bulanık ortamında azledilen Sultan Abdülaziz'in yerine getirilen V. Murat döneminde Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu), yeni bir sistemin (hukuk düzeninin) kurulmasını oybirliğiyle kabul etmekle birlikte, yerine konulacak sistem konusunda ihtilafa düşmüşlerdi. Sadrazam Rüştü Paşa ve A.Cevdet Paşa meşrutiyet yanlısı değillerdi; Onar'a göre, bu kişilerin görüşleri etraflıca tahlil edilmemiştir.⁶⁰

1876/1293 Anayasası'yla başlayan Birinci Meşrutiyet rejimi, parlamenter bir sistem sayılmaz; çünkü 1876 Anayasası'nın 30. maddesi Bakanlar Kurulu'nun, Meclise karşı değil de, Padişaha karşı sorumlu olduğunu belirtmektedir. 1876 Anayasası'nın 113. maddesine göre polis raporuyla vatandaşın sürgün edilebilmesi mümkündür ki bu, devletin sınırlanması ve bireyin özgürlüğü ilkesiyle bağdaşmamaktadır. Polis soruşturması sonucunda Padişahın istediğini sürdürebilmesi, Tanzimat Fermanı'nın getirdikleriyle de bağdaşmazdı. Nitekim, Mithat Paşa, 5 Şubat 1877'de 113. madde gereği İtalya'ya sürgüne gönderildi. Ziya Paşa ve Namık Kemal, bu haliyle 1876 tarihli metine Anayasa denilemeyeceğini belirtiyorlardı.⁶¹

1876 Anayasası'na göre, devletin dini İslam, resmi dili ise Türkçedir. Temel hak ve özgürlükler taahhüt edilmiştir.⁶² Ama bazı Batılı yazarlara göre, "ülkede yaşama özgürlüğü yoktur; başını omuzunun üzerinde tutabilirsen, eşine ve çocuklarına bir şey olmayacağına inanırsan bu koşullarla 1876 Anayasası iyi bir anayasa sayılabilir".⁶³

Modern hukuk tekniğine göre yapılan 1876 tarihli Anayasa, hakim bağımsızlığı konusunda bazı ileri hükümler getirdi. Bunlar şöyle sıralanabilir: (i) Şer'i davalar (kişinin hukuku, aile hukuku ve miras hukuku), şer'iy mahkemelerinde, nizami davalar nizamiye mahkemelerinde görülür. (ii) Her ne isim altında olursa olsun belirli mahkemeler dışında olağanüstü mahkeme kurulamaz. (iii) Herkes mahkemede hakkını savunmak için gerekli gördüğü meşru araçları kullanır. (iv) Hakimler azledilemezler. (v) Meslekte ilerlemeleri, meslek değişimleri ve bir cürüm sonucunda azlolunmaları özel yasa ile düzenlenir. (vi) Anayasanın 86. maddesine göre de, mahkemelere hiçbir kişi veya kurum müdahale edemez. (vii) Büyük devlet memurlarının suçları için Divan-ı Ali (Yüce Divan) Mahkemesi kurulacaktır.

1876 Kanun-i Esasi, Sultan II. Abdülhamit tarafından, hukukçuların Şûra Meclisinin zarurî olduğunu belirtmeleri üzerine özel bir kurul tarafından hazırlanmıştır. Anayasanın 11. maddesine göre resmi dinin oluşu Tanzimat Fermanı ile getirilen gelişmelere uygun değildir.⁶⁴ 1876 Kanun-i Esasi, Avrupa modelinde, Osmanlı hukukuna uygun ama eksik olarak hazırlanmıştır; çünkü kaynağında halk yoktur; yasama ve yürütme yetkileri padişahadır; hükümet, meclise karşı sorumsuzdur; güven oyu sistemi yoktur. Bununla birlikte bu Anayasa 1776 tarihli "Virginia Bill of Rights" ile 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin açtığı modern Batı anayasa hukukunun gelişmesine, Osmanlı'nın katılımının ilk vesikasıdır. Bu Anayasada güçler dengesi yoktur; temel hakların teminatı da kısırdır.⁶⁵

Kanun-i Esasi, ulusal bir devrimin sonucu, bir doktrin veya ideoloji sonucu doğmuş değildir. Şekil ve içerik açısından Anayasa değil, berat veya ferman niteliğindedir. Çünkü yetkiler padişahta olup, yaptırımı yoktur.⁶⁶

Anayasanın 9-26. maddeleri arasında temel hak ve özgürlükler düzenlenmiş, tanınmış bütün dinler, kamu düzenine ve adaba aykırı olmamak şartı ile serbest bırakılmıştır. 1876 Anayasası'nın getirdiği haklar, kişileri ilgilendiren yargısal güvenceler bakımından hiç de azımsanacak gibi değildir,⁶⁷ ama teminatı yoktur, platoniktir. Bu Anayasayı Meclis yapmamış olduğu için "berat" niteliğindedir. Çünkü Anayasa rejimi (constitucionalisation), iktidarı sınırlama tekniğine dayanır. Kanun-i Esasi ile tek seçilmiş meclis olan Mebusan Meclisi, Ayan Meclisi ve Padişah gibi organlarca engellenebilmektedir. Anayasada özgürlükler açısından iki konu önem taşır: Kuvvetler arası ilişki ve özgürlükler sistemi. Demokratlaşma için açık, diyalogcu, plüralist bir siyasal yaşam gerekir ki 1876 Anayasası'nda bu yoktur. Toplama ve dernek kurma hakkı da tanınmamıştır. Düşünce,

Kanun-i Esasi'nin ilanına dair Sultan II. Abdülhamid'in Hatt-ı Hümayunu

seyahat, toplanma, söz, çalışma ve benzeri özgürlükler de bulunmamaktadır.⁶⁸ Anayasa halkın iradesiyle değil, Padişah iradesiyle çıkmıştır. Anayasa Mithat Paşa ve çevresinin ısrarı ile değil, Tanzimat sonrasında gelişen tarihi, sosyal ve İstanbul Konferansı'nın tehdidiyle yoğunlaşan siyasal şartlar sonucu kabul edilmiştir.⁶⁹

1876 Anayasası toplam 12 bölüm, 119 maddeden oluşur. Yasama 42-80. maddeler arasında düzenlenmiştir. 1876 Anayasası, 1909, 1914, 1915, 1916 ve 1918'de olmak üzere 6 kez değiştirilmiştir. Bunlardan 1909 değişikliği ile 22 madde değiştirilerek parlamenterizme geçiş yapılmıştır.⁷⁰ 1876 Anayasası sihirli değnek görevini yerine getiremedi. Siyasal ve sosyal ortam, Padişah ve çevresinin mutlakiyet eğilimi, demokrat geleneklerin olmaması nedeniyle gereken değişim sağlanamadı. Bununla birlikte Kanun-i Esasi'nin İkinci Meşrutiyet'i hazırladığı belirtilebilir. Kanun-i Esasi ile, uygar uluslar düzeyine yükselme özlemi vurgulanmıştır.

B. 1876 ANAYASASI'NDA ERKLERE GENEL BAKIŞ

I. YASAMA ERKİ

Tanzimat Dönemi'nde anayasal rejime geçiş düşüncesi varsa da bunu hayata geçiren Mithat Paşa'dır. Liberal bir kişi olan Mithat Paşa, padişah, vezirler ve vali gibi üst yöneticilerin denetlenmesinde büyük eksiklerin olduğunu açıkça belirtiyordu.⁷¹ Sultan II. Abdülhamit (1842-1918; yön. 1876-1909) zamanında ilan edilen 1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye göre, yasama, Meclis-i Umumi'ye verilmiştir. Bu da iki ayrı Meclis'ten oluşmuştur: (i) Meclis-i Ayan: Ayanları (Senatörleri) Padişah seçer, bunların ayanlıkta kalması süresizdir. Ayan Meclisi, Meclis-i Mebusan'ın kararlarını veto edebilir. Veto yetkisi olan Ayan Meclisi üyeleri, yerlerini padişaha borçludurlar.⁷² Meclis-i Ayan'ın 26 üyesi olup, bunların 21'i Müslüman olup, Meclis'in başkanı Server Paşa idi. (ii) Meclis-i Mebusan ise 130 üyeden oluşuyordu (m. 42) ve başkanı Ahmet Vefik Paşa idi. Kanun önerisini Bakanlar Kurulu ve kendi görevleriyle ilgili olarak da Meclisler yapar. Kanun önerisi önce Meclis-i Mebusanda sonra da Heyet-i Ayan'da kabul edilir, padişah tasdikiyle yürürlüğe girerdi. Hükümet ile Meclis arasında niza çıkarsa, padişah hükümet veya meclisi feshedebilirdi.⁷³ Yasama Meclisinin tasarrufları üzerinde Padişahın mutlak vetosu vardır.⁷⁴ 1876 tarihli Ferman Anayasası'nda Hükümet (Heyet-i Vükela) Parlamente'ye değil Padişaha karşı sorumludur; bu durum, 1909 tadili ile değiştirilmiştir. 23 Nisan 1920 tarihli Parlamento, son Osmanlı Mebusan Meclisi ve yeni seçilenlerden oluşmuştur.⁷⁵

Meclis-i Umumi 14 Şubat 1878'e kadar 29 toplantı yapmıştır.⁷⁶

Parlamentonun feshi sırasında iktidarda olan İbrahim Edhem Paşa

2. YÜRÜTME ERKİ

A. PADIŞAH

1876 Kanun-i Esasi'ye göre Yürütme, ekber evlat esasına göre getirilen ve hilafeti de kapsamak üzere Padişaha aittir (m. 3, 4, 5). Sadrazam ve vezirleri Padişah seçer. Hükümeti O bozar, O tayin eder. Güvenoyu sistemi yoktur. Vezirler padişaha karşı bireysel olarak sorumludurlar. Vezirler padişah aracılığıyla parlamenter denetimden kurtulabilir. Meclis tatilde iken Padişah kanun-u muvakkat (kanun hükmünde kararname) çıkarabilir. Yasa tasarisını hükümet hazırlar, Meclis-i Mebusan'a sunar. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan ise sadece kendi görevleriyle ilgili yasa önerisi hazırlayabilir. Yasama ve yürütme erki konusunda 1876 öncesi ve sonrası arasında fark yoktur.⁷⁷ Padişah sorumsuzdur. Daha önce, Başkanlık sisteminde görüldüğü gibi, ABD modelinde de, durum budur. Ancak ABD'de Başkan tarafından tayin edilen Sekreter'in (Bakanın) göreve başlaması için, Senato'nun onayı aranır. Osmanlı'da ise, Padişah'ın iradesi yeterli görülmüştür. 1876 Anayasası'nda egemenliğin kime ait olduğu konusunda herhangi bir madde bulunmamaktadır.

Önceki dönemden farklı olarak Şeyhulislâm, belirtildiği gibi, Tanzimat Devri'nde, Avrupa usulü Kabine benimsendiği dönemde kabine üyesi olarak Heyet-i Vükela içerisinde yer almıştır (m. 28).⁷⁸ XIX. yüzyılda, sadrazam yerine, kabine'nin başına başvekil denilmektedir.⁷⁹ Tanzimattan sonra ehl-i örf- ehl-i şer' ayrımı ortadan kalkmış, bu iki zümrenin mensupları genellikle devlet memuru statüsünde birleştirilmiştir.⁸⁰

B. II. ABDÜLHAMİT

1876 Anayasası'nı yürürlüğe koyan II. Abdülhamit (1842-1918; yön. 1876-1909), 21.09.1842 tarihinde dünyaya gelmiş, 31.08. 1876'da tahta çıls etmiş, Meşrutî yönetimi benimsediği için, Padişah yapılmış, zeki ve kurnaz bir kişidir.⁸¹ "Sultanların sultanı, kralların kralı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" sıfatlarını kullanmış;⁸² toplam 25 sadrazamla çalışmış, bunların 21'ini azletmiştir.⁸³ İngilizler, "Halife, Kureyş kabilelerinden olur" hadisini yanlış yorumlayarak, Osmanlı Devleti'ne karşı Arapları kışkırttıkları için, II. Abdülhamit, "Akaid-i Nesefi" adlı kitaptan hilafet konusunu çıkartmıştı.⁸⁴ Şehzadelğinde Batılıların "Prince Hamit" dedikleri Hamit Efendi, Fransızca ve Arapça bilen, Batılı kadınlarla birlikte yemek yiyen, "Batı müziğini, opera ve tiyatroyu seven",⁸⁵ köle ticaretini 1877'de yasaklayan⁸⁶ bir sultan olarak da bilinir.⁸⁷ Dış politikada "denge" faktörünü ustalıkla kullanan⁸⁸ Sultan Hamit döneminde, Almanya ile ilişkiler artıyordu ama ABD ile de

ikili ilişkiler sıcak tutuluyordu.⁸⁹ Bu dönemde hilafet ve Panislamizm kavramları, Padişah tarafından ilk kez yüksek boyutta kullanılmıştı.⁹⁰

II. Abdülhamit, "Yıldız İstihbarat Teşkilatı" denilen örgütü bizzat yönetirdi. Bu teşkilat 1908'de dağıtılmış ama **Teşkilatı Mahsusa** adı altında 17 Kasım 1913'te Enver Paşa tarafından yeniden kurulmuştur.⁹¹

II. Abdülhamit, Mithat Paşa'yı 1876 Anayasası'nın 114. maddesi gereğince sürgüne göndermişti.⁹² II. Abdülhamit dönemi başında (Şubat 1879'da) Sicilli Ahval Komisyonları kurularak memurların biyografileri yazılmış ve sicilleri tutulmuştur. Yüz doksan altı adet deftere, kısa sürede, doksan iki bin yüz otuz yedi devlet memurunun biyografisi yazılmıştı.⁹³

II. Abdülhamit'in hal'i fervasında istibdat suçlaması geçmemektedir.⁹⁴

3. YARGI ERKİ

XVII-XVIII. yüzyıllarda diğer bütün kurumlarda başlayan çöküş, medreseleri de gittikçe hızlı bir biçimde etkisi altına alarak, bu kurumun fonksiyonunu tamamen yitirmesine yol açmıştı. Kadınların yönetim işlerine karışmamaları, hediye, bahşış ve rüşvet almamaları konusunda zaman zaman uyarıldıkları, en son olarak 25 Ramazan 1254/12 Aralık 1838 tarihli "Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunnamesi"nin çıkarılması görülmektedir.⁹⁵

Yargı kuvveti, Kanun-i Esasi'nin "Mehakim" bölümünde geçmektedir. Tanzimat'tan, özellikle 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nden sonra yapılan düzenlemelerde Anadolu yargı teşkilatı yapı ve şekil bakımından çeşitli değişikliklere uğramış,⁹⁶ Tanzimatla, kadının idari görevleri, yöneticilere devredilmiştir. Belirtildiği gibi, Tanzimat Dönemi'nde ilk Osmanlı temyiz mahkemesi, 1868 yılında Divan-ı Ahkam-ı Adliye adı ile kurulmuştu.

1293/1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye göre, hakimler geçerli bir neden olmadan azledilemez. Bu konuda detay, kanuna havale edilmiş, iki sene sonra "Hakimler Örgütü Yasası" (=Teşkilat-ı Mehakim Kanunu) çıkarılmıştır. Bu yasa, hakimlere ceza tayininde Padişah, vezir gibi üst düzey yöneticileri devreden çıkarmış; Temyiz mahkemesi yetkili kılınmıştır. Bu yasa, yargıç olmanın koşullarını, terfi esaslarını, istinaf mahkemelerinin oluş tarzını da düzenlemiş; İstanbul'da bir temyiz mahkemesi kurulmuştur. Bu mahkeme hiyerarşik bir üst idi. Bu kanun *savcılığı da tesisi etti*. 1330/1914'de "Usul-ü Muhakemat-ı Şer'iyye Kararnamesi", bu konuyu yeniden düzenledi.⁹⁷ Bu Anayasaya göre, "Yüce Divan" da kuruldu (1876 Anayasası, m. 92).

VI. 1876 ANAYASASI'NIN 1909 DEĞİŞİKLİĞİ VE PARLAMENTERİZMİN KABULÜ

31 Mart karşı devrimi üzerine 1908 senesinde iktidar değişikliğini Hareket Ordusu yapmıştı. Ordunun siyasal yaşama müdahalesi, klasik dönemde olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nde de sürmüştür. I. Meşrutiyet sonrasında Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık akımları varken, II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlıcılık yerine Batıcılık akımı almıştır.⁹⁸ II. Meşrutiyet, sınıfsal baskı olmayıp, askeri ve sivil bürokrasinin getirdiği bir aydın hareketidir. Belirtildiği gibi Tanzimat dönemiyle birlikte ilmiye (ulema) ve seyyife (asker) yanında üçüncü güç olarak bürokrasi doğmuştur. Şurayı devlet ibtidai bir Meclis-i Mebusan olarak kabul edilebilir.⁹⁹ 1908 İhtilali sonrasında Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe konuldu; 1 Ağustos 1908'de Parlamento (Meclis-i Mebusan) ve Siyasal Partiler açıldı. Parlamento ve siyasal parti kurumları, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e intikal etmiş kurumlardır.

1909 değişikliği ile Meclis, yürütmeden daha etkin bir konuma getirilmiştir.

Parlamberizim, hükümet sistemlerinden biridir. ABD'de en güzel uygulamasını bulan başkanlık sistemi ile güçler ayrılığını reddeden Meclis Hükümeti yanında **parlamber sistemi**, yürütme ile yasama arasındaki dengeye dayandığı belirtilebilir. Fransa, İrlanda ve Portekiz gibi ülkelerde yarı başkanlık rejimi uygulanırken, İngiltere'de parlamberizmin Westminster türü uygulanmaktadır.¹⁰⁰

1909 değişikliği ile Meclisin yetkileri artırıldı; 113. madde kaldırıldı. Toplantı ve dernek kurma özgürlüğü ve haberleşmenin gizliliği Anayasaya konuldu. Parlamber hükümet sistemi kuruldu ama hızla geriye dönüş başladı, demokratik bir sistem kurulamadı.¹⁰¹ 1909 değişikliği ile, iki meclis sistemi korundu. 1876 Anayasası'nın 27. maddesi değiştirilerek Sadrazamın Şeyhulislam dışındaki vekilleri atama yetkisi verildi. Hükümetin göreve getirilmesi için padişah onayı gerekli kılındı. Bakanlar Kurulu'na kolektif sorumluluk getirildi, Bakanlar Kurulu, Padişah'a değil, yasama Meclisine karşı sorumlu hale getirildi (m. 30). Bakanlar için hem bireysel sorumluluk, hem de kolektif olarak Meclis-i Mebusan'a karşı sorumluluk getirildi. Kanun-u Muvakkat, (bugünkü KHK) yetkisi hükümete verildi.¹⁰² Bakanlar Kurulu-Meclis anlaşmazlığında, Meclise üstünlük verildi. 1909 değişikliği ile Aldıkaçtı gibi bazı hukukçulara göre adeta yeni bir anayasa yapıldığı belirtilirken, Onar gibi bazı hukukçulara göre ise bunun Kanuni Esasi'den pek farklı bir yönü yoktur.¹⁰³ 1909 değişikliği ile yargı'nın düzenlenişinde, önceye göre bir değişiklik yoktur. 1909 sonrasında Padi-

II. Abdülhamid

şah'ın mutlak vetosu, "taliki veto" haline dönüşmüş, Bakanlar bir Kabine teşkil etmiş, yürütmeye son söz, Padişah'a ait değil, Meclis'e ait olmuştur.¹⁰⁴

Padişah, 14 Kasım 1909 tarihli "Osmanlı Parlamentosunu" açılış nutkunda, "şer'in öngördüğü hükümet şekli"ne atıfta bulunuyordu.¹⁰⁵ 1909 yılında Osmanlı Devleti "Demokrasi"ye -kağıt üzerinde- geçiş yaptı. Bu tadil ile klasik parlamenter sistem, yani Meclis-Kabine dengesi oluşturuldu. 1909 değişikliğiyle daha ileri haklar getirildi ama bu hak ve özgürlükler, özgürlükleri boğan özgürlükler olmuştur.¹⁰⁶

1908 devrimiyle birlikte adaletten bahriyeye (denizciliğe) tüm devlet kurumları yabancı uzmanlarca adeta istila edilmişti; Kara Ordusu Almanlara, Donanma İngilizlere, Jandarma ise Fransızlara emanet edilmiştir.¹⁰⁷ 1908'de Osmanlı tarihinde ilk kez taban hareketiyle ilan edilen bir Anayasa ile gerçek parlamenter sisteme geçiş yapılamamış, hukuk devletine geçilememiş, tersine İttihat Terakki oligarşisine dönüştürülmüştür. Ne Kanun-i Esasi, ne de bunun 1909 değişikliği ülkeyi demokrasiye götürmemiştir; bununla birlikte İkinci Meşrutiyet sonrasında laiklik ve kadın hakları gibi değişimler gündeme gelmiştir.¹⁰⁸

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile, Osmanlı Devleti'nde baştan beri var olan, azınlıkların ahval-ı şahsiye hukukunda (şahsın hukuku, aile hukuku ve miras hukuku), kendi hukuklarına tabi olmaları anlayışı devam ettirilmiştir.

VII. DEĞERLENDİRME

Bir hukuk dalının bütününe içine alan bir kanunlaştırma veya bir araya getirme (tedvin) uğraşına ilk kez Tanzimat'ta rastlanmaktadır. Bu, örfi hukukun, padişaha, sosyal şartlara göre değişmesi, klasik dönemde böyle bir yasalastırmaya acil ihtiyacın olmaması ve XV. yüzyıl sonrası büyük hukukçu yokluğu gibi nedenlerle açıklanabilir. Tanzimat'ta medreseler fonksiyonlarını yitirdiği için,¹⁰⁹ "medrese"den, "mekteb"e geçmekle birlikte, kendisine hedef aldığı Avrupa eğitimini yakalayamamıştır.¹¹⁰ 550 sene istikrar içinde gelişen yargı, Tanzimat'la

birlikte, ihtiyaçtan çok yabancı ülkelerin baskısı, Batı kurumlarıyla hazırlıksız tanışma, bağımsız yargının zedelenmesi ve karışıklığın olduğu bir geçiş dönemi olarak değerlendirilebilir. Tanzimat Fermanı Mısır sorunu nedeniyle Batı'nın etkisi altında; Islahat Fermanı Rus sorunu nedeniyle Batı'nın da etkisiyle ilan edilmiş olup her ikisi de halk tepkisi değildir.¹¹¹ Tanzimat'la devletin teokratik yapısı değişmemiş, temsililik ve parlamento getirilememiş, halk sevinmemiştir. İngiliz etkisi olunca M. Reşit Paşa, ya Sadrazam¹¹² veya Dış İşleri Bakanı oluyordu.

Bu dönemde teori ve esas itibarıyla de uygulamada başta Padişah olmak üzere, Sadrazam ve Adalet Bakanı (Adliye nazırı) mahkemelerin bağımsızlığı prensibini kabul ettiklerini ilan etmişlerse¹¹³ de, uygulama, teori-den farklı olmuştur. Şeyhulislam'lık (Meşihat) dairesi, zaten bağımsızlığını kaybetmişti. Mahkemeler, Vilayet Kanununa göre, vali ve mutasarrıf gibi mülki memurların denetim ve nüfuzu altına konulmuştu. Dava açmak ancak bu idare memurlarının dava dilekçesini mahkemeye havale etmeleriyle mümkündü. Yine bu memurların keyif ve arzusu veya konsoloslardan yapılan bir baskı ile bir davanın durdurulması mümkündü. Fakat bundan daha önemlisi, mahkeme kararlarının yürütülmesinin mülki amirler tarafından önlenebilmesiydi.¹¹⁴ Bu dönemde hakim yetiştirmek için modern hukuk fakülteleri henüz açılmamıştır. Şeri ve Nizamiye Mahkeme hakimleri, ilmiye sınıfından tedarik edilmekteydi ama ilmiye, bu dönemde itibarını kaybetmişti. Buna rağmen tarihçilere göre, "II. Abdülhamit, kendisine muhalefet eden hakimlere, davaya ve mahkemenin kararlarına karşı hiç bir hareket ve teşebbüste bulunmamıştır".¹¹⁵

"Kuvvet", bir organın bağımsız davranması durumunda söz konusu olur. Şayet organ, bağımsız bir irade ile davranabiliyorsa, o zaman, bu, bir kuvvet sayılır. 1876 Anayasası organ ayırımı yapmış ama ülkenin koşulları gereği, yürütmeyi yasama karşısında güçlü kılmıştır. Padişah, yürütmenin de, bir anlamda yasamanın da başıdır. Bu Anayasaya göre, bu anlamda kuvvetler ayırımı kabul edilmiştir, denilebilir. Ama kurumların ve kuraların bozuk olduğu bir ülkede, kağıt üzerindeki bazı çabaların, sistemi düzeltbilmesi mümkün değildir.

Berlin Osmanlı Kulübü heyeti

Tanzimat'ta meydana gelen bu değişiklikler karşısında *Hukuk Fakültesi*, 1270/1854 senesinde "Muallimhane-i Nüvvab" ismiyle açılmıştır. 1296/1880 tarihinde "Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi)" açılması için Ahmet Cevdet Paşa, Sultan II. Abdülhamit'i ikna etmiştir.¹¹⁶ 1296/1880 tarihinde "Mekteb-i Hukuk-i Şahane" adıyla öğretime açılan bu okulda ilk dersi anlatan Adalet Bakanı (Nazırı) Ahmed Cevdet Paşa'dır. 1893 senesinde

genel kültür dersleri programdan çıkarılarak, hukuk derslerine ağırlık verilen okul, 1302/1885'te İstanbul'da "Mekteb-i Nüvvab" (Hakimler Fakültesi), 1326/1908'de "Mekteb-i Kudat (Hakimler Fakültesi)", 1327/1909'da İstanbul'da "Medresetü'l-Kudat (Hakimler Fakültesi)" adını aldı.¹¹⁷ Hukuk mektebi, İstanbul'dan sonra, Selanik, Bağdat, Konya (1323/1907) ve Beyrut'ta da (1329/1913) açıldı.¹¹⁸

DİPNOTLAR

- 1 Yücekök, *Parlamentonun Evrimi*, s. 75.
- 2 Turhan, *Anayasal Devlet*, s. 7-9, 20.
- 3 Çağlar, Bakır, "Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıcı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler", *Anayasa Yargısı*, C. 8, Ank. 1991, ss. 13-62, s. 13, dn. 1. Özgürlükler ve Anayasa ilişkisi için bkz. Fendoğlu, H. Tahsin, *Özgürlükçü Anayasa Üzerine*, Prof. Dr. Faruk Erem Armağanı, Yayınlayan: Türkiye Barolar Birliği, Türkiye Barolar Birliği Yayını No. 8, Ankara 1999, ss. 245-275.
- 4 Detay için bkz. Çağlar Bakır, "Hukuk'la Kavranan Demokrasi Ya Da Anayasal Demokrasi", *Anayasa Yargısı*, 31. Yıl, Ank. 1993, ss. 233-249; Giovanni Sartori: *The Theory of Democracy Revisited*, s. 16-23; Kaboğlu, "Kelsen Modeli Sınırlarında Demokratikleşme Sürecinde Anayasa Yargıları", *Anayasa Yargısı*, 31. Yıl, Ank. 1993, C. 10, ss. 395-404; Kelsen'in görüşleri için bkz. Öktem, Niyazi, "Anayasa Yargısı ve Hukuk Felsefesi", *Anayasa Yargısı*, 29. Yıl, Ank. 1991, C. 8, ss. 265-275. Felsefede devletçilik-demokrasi değerlendirmeleri için bkz. Russell, Bertrand: *The History of Western Philosophy (and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day)*, Third Edition, London, 1948, s. 607; Ritchie, A. D., *British Philosophers*, Longman Publisher, 1950, s. 15.
- 5 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 238.
- 6 Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamento-nun Evrimi*, s. 14.
- 7 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 39.
- 8 Correspondence of Hamilton Fish, Library of Congress, Washington D. C., s. 115'den Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 42.
- 9 Çandar, *Osmanlı'nın Yarı Sömürge Oluşu*, 53-61.
- 10 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 245.
- 11 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, p. 71.
- 12 Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernisation of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 354.
- 13 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 241; Bozkurt, *Resep-siyon Süreci*, s. 54.
- 14 Çelik, Hüseyin, *Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parla-menter Sistem Tartışmalarının Başlaması*, ss. 199-210; Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişme-si)*, s. 77.
- 15 Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 234.
- 16 Duman, "İhtilalci Bir Jön Türk Gazetesi: İntikam", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Şubat, 1992, Sayı 62, ss. 22-33, s. 22 vd.
- 17 Göle, *Türkiye'de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu*, s. 1602, dn. 6.
- 18 Okmen, Mustafa, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Merke-ziyetçilik-Adem-i Merkezietçilik Pratiği Üzerine Notlar", ss. 305-319; Konu hakkında bkz. Erkul, Ali, "İhmale Uğramış Bir Os-manlı Aydın ve Sosyologu Prens Sabahattin", ss. 282-304; a. mlf. "Osmanlı'da Sosyolojinin Doğuş Koşulları ve Üç İsim: Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp", ss. 607-615.
- 19 Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Partisi", *DİA*, C. XVIII, ss. 507-511.
- 20 Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Yayınları, C. II, Ankara, 1962, s. 378 den Kocabaş, Süleyman, "II. Meşrutiyette Kötü Muhale-fet Örnekleri", *TDİ Dergisi*, Nisan 1992, s. 41.
- 21 Kocabaş, Süleyman, "II. Meşrutiyette Kötü Muhalefet Örnekleri", *TDİ Dergisi*, Nisan 1992, s. 44.
- 22 Çandar, *Osmanlı'nın Yarı Sömürge Oluşu*, s. 64-65.
- 23 Jön Türkler ve İttihat Terakki için bkz. Mardin Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 1895-1908; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemaliz-me*, Çev. Fatmagül Berktaş, İst. Kaynak Yayınları, 1985.
- 24 Hanioglu, M. Şükrü, *The Young Turks In Opposition*, New York, Oxford University Press, 1996, s. 3.
- 25 Ernest Gellner, *Muslim Society*, Cambridge University Press, 1981, s. 68.
- 26 Dede, *Modernleşme, Cumhuriyet ve Demokrasi Sacayağı Üzerin-de Türk Modernleşmesinin Cumhuriyete Kazandırdığı Yeni Kompozisyon ve Günümüz Türkiye'sinden Bazı Problemler*, ss. 1735-1742, s. 1738.
- 27 Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu", *İst.* 1966, ss. 315-373.
- 28 L. Köker, s. 125-128'den Alkan, "Modernliğin Bunalımları Pers-pektifinden Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Modernleşmesi", s. 1709.
- 29 Şükrü Hanioglu, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İst. İletişim, 1986, s. 70.
- 30 Alkan, "Modernliğin Bunalımları Perspektifinden Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Modernleşmesi", s. 1710.
- 31 Ülsever, "75. Yılında Cumhuriyetin En Büyük Zaafı: Bilimsel Düşünce Fukaralığı", s. 1717.
- 32 Çarpık veya haksız modernleşme kavramı için bkz. Elgin, *Cumhuri-yet ve Modernleşme*, ss. 1724-1729, s. 17.
- 33 Tanzimattan sonra gayrimüslimlerin yeni statüsü için bkz. Sonyel, *Tanzimat And Its Effects On The Non-Muslim Subjects Of The Ottoman Empire*, Grek Ortodokslar için bkz. s. 372-374, Ermeni Milleti için bkz. s. 374-376, Yahudi Milleti için bkz. s. 376-378.
- 34 Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Av-rupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 539.
- 35 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 82.
- 36 Salahi, *Tanzimat ve Osmanlı*, s. 346.
- 37 Salahi, *Tanzimat ve Osmanlı*, s. 349.
- 38 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 42.
- 39 Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları", *Amme İdaresi Dergisi*, s. 87-96.
- 40 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 76.
- 41 Patrikhane ise, ancak, II. Dünya Savaşı sonunda, 74 yıl sonra (1870-1944) Bulgar Kilisesini tanımıştır.
- 42 Krş. Azınlıklara, "İslâm devleti hiç bir zaman cezai sahada muhtariyet vermemiştir. Çünkü cezai muhtariyet devletin asayiş ve emniyetini sarstığı gibi siyasi bakımdan da tehlike arzeder"; Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, s. 225.
- 43 Aydın, Gayri Müslimler, *DİA*, C. IX, (ss. 325-327), s. 327.
- 44 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 25.
- 45 Bkz. 4/Nisa, 141. Zimmiler ve Osmanlı'da yargı konusunda bkz. Ay-dın, *Osmanlı'da Hukuk*, s. 419-428.
- 46 Kanun-i Esasi'nin hazırlanışı konusunda geniş bilgi için bkz. Kılıç, Selda Kaya, 1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusa-n'ın Toplanması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bi-limler Enstitüsü, Ankara, 1991, ss. 94-186.
- 47 Kanun-i Esasi tasarıları (Mithat Paşa Tasarısı, Said Paşa Tasarısı, Sü-leymen Paşa Tasarısı) hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, 1876 Ka-nun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusanın Toplanması, ss. 240-256.
- 48 Akyıldız, "Hükümet", "Tanzimat Dönemi ve Sonrası", *DİA*, C. XVI-II, s. 472.
- 49 Bozkurt, *Resepsiyon Süreci*, s. 63.
- 50 Moore, *America Looks At Turkey, 1876-1909*, s. 49; Yücekök, *Parlamentonun Evrimi*, s. 77.
- 51 Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İst. 1973, s. 156.
- 52 Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 111.
- 53 Coşkun Üçok, "1876 Anayasasının Kaynakları", *Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu*, Ankara 9-11 Nisan 1976, Siyasi İlimler Derneği, s. 4.

- 54 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 68-69.
- 55 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 65-76.
- 56 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, s. 49.
- 57 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, s. 50.
- 58 Okandan, R. Galip, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 176.
- 59 Meclis-i Mebusan'ın faaliyetleri için bkz. Kaya, Erol, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, ss. 231-475; Hakimoğulları, Erdal, *1876 Tarihli Kanun-i Esasi'de Hükümet Sistemi ve Yasama Yürütme İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, D. Ü. SBE, 1995, ss. 49-61.
- 60 Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. I, s. 152. Onar, 1876 Anayasası'nın ve 1909 değişikliğinin sosyal bünyeye uymadığından yakındır. 1876 Anayasası güçlü bir zemin ve ortama dayanmıyor, dinamik kurumlar tarafından desteklenmiyor, azınlıklar üzerinden devlete müdahale eden dış güçlerin baskısını frenlemiyordu; s. 152-153. Onar'a göre, "Bütün bu olaylar, 1877'nin özentisi ve taklit anayasasının hiçbir tatbik kabiliyeti ve fiili değerinin olmadığını, hazır mal alımı gibi alınan anayasalarla hukuk devletinin ve hukuk düzeninin kurulamayacağını gösteren icimai ve tarihi birer misal ve tecrübe sayılabilir"; ibid, s. 158.
- 61 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 71.
- 62 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, p. 49.
- 63 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, p. 49.
- 64 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 71-73.
- 65 Abadan, Osmanlı, s. 20; Kili, Suna, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", *Türkiye'nin Siyasal Gelişmeleri*, İst. 1986, s. 100.
- 66 Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 151.
- 67 Tanör, Bülent, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Gelişmeler*, İstanbul 1982, s. 94; Kapanı, s. 82.
- 68 Abadan, Osmanlı, s. 23.
- 69 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 73.
- 70 Detay için bkz. Saadettin Kalkan, *1909 Anayasa Değişikliği ile Türk Anayasa Hukukuna Giren Parlamentarizm Olgusu ve Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1997.
- 71 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 55.
- 72 Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 159.
- 73 Akyıldız, "Hükümet", "Tanzimat Dönemi ve Sonrası", DİA, C. XVI-II, s. 472.
- 74 Bkz. Mehmet Tefik, *Tarih-i Osmani*, Makrıköy-İstanbul, 1327, ss. 415-448.
- 75 Yılmaz, "İmparatorluktan Cumhuriyete", s. 1655.
- 76 Meclis-i Mebusan'ın kuruluşu ve yetkileri için bkz. Kaya, Erol, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, SBE, Samsun, 1997, ss. 21-40.
- 77 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 70.
- 78 İpşirli, *Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 270.
- 79 Kuran, Ercüment, "Başvekil" maddesi, DİA, C. V, İst. 1992, s. 136-137.
- 80 Bkz. Mumcu, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde 1876 Anayasası'na Değin Temel Hak ve Özgürlükler ile 1876 Anayasası'nın Temel Yapısı", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976*, Ankara 1976, s. 37; İpşirli, "Ehl-i Örf", DİA, C. X, s. 520; İnal, Mustafa, 1876 ve 1909 Anayasalarının Yürütme Yetkisi Açısından Mukayesesi, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1997.
- 81 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, p. 60 vd.
- 82 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, p. 60.
- 83 Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 193.
- 84 Küçük, "II. Abdülhamit", s. 220.
- 85 Küçük, "II. Abdülhamit", DİA, C. I, s. 223.
- 86 Stanley L. Engerman and Eugene D. Genovese (Edit), *Race and Slavery in the Western Hemisphere, Quantitative Studies*, Princeton University Press, Princeton, 1975, p. 187. Tanzimat (ss. 94-112) ve II. Abdülhamit devrinde (1907-1909) kölelik (pp. 125-147) için bkz. Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise*, St. Antony's College, Oxford.
- 87 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, s. 79.
- 88 Küçük, "II. Abdülhamit", DİA, C. I, s. 219.
- 89 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 12.
- 90 Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, p. 44, 72-87). Panislamizm için bkz. Moore, *America Looks At Turkey*, 1876-1909, p. 72.
- 91 Balcıoğlu, Mustafa, "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umur-u Şarkıye Dairesi", ss. 24-28, Temmuz 1992, TDAV, s. 24.
- 92 Yücekök, *Parlamentonun Evrimi* s. 76.
- 93 Çetin, Sicill-i Ahval Defterleri ve Dosyaları, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, TDAV Yayını, Haziran 1992, Sayı 66, ss. 34-42, s. 34 vd.
- 94 II. Abdülhamit'in hal'i ferve için bkz. Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 283, dn. 95, 96, 97 ve s. 284.
- 95 Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1981-1982, AÜDTCE Tarih Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. XIV, s. 25, (ss. 139-161), s. 139-143.
- 96 İpşirli, "Anadolu" maddesi, DİA, C. III, İst. 1991, s. 124.
- 97 Belgesay, *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı*, s. 216-218.
- 98 Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 223-224, 447.
- 99 Aldıkaçtı, ibid, s. 52.
- 100 Turhan, *Anayasal Devlet*, s. 35.
- 101 Bozkurt, *Tanzimat and Law*, s. 281-282.
- 102 Akyıldız, "Hükümet", "Tanzimat Dönemi ve Sonrası", DİA, C. XVIII, s. 472.
- 103 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 93, dn. 197.
- 104 20 Ocak 1921 tarih ve 85 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu, 1924 Anayasası'na kadar yürürlükte olmakla birlikte, 1909 Anayasası'nın 1921 Anayasası ile çatışmayan hükümleri yürürlükteydi. (1924 Anayasası'na bir kritik yaklaşım için bkz. Sonyel, Salahi, *The 1924 Constitution of Turkey a Critical Survey*, M. A. Thesis, Queen's University, Belfast, October 1962). 1921 Anayasası'na göre, yargının, yasama organında birleşmiş olduğu söylenebilir. İstiklal Mahkemelerini TBMM kurdurmuştu; bkz. Soysal, *Anayasaya Giriş*, s. 160-161. Sonraki Anayasalarımız, yargıyı bir kuvvet olarak tanımlıydılar. Bkz. 1924 A. m. 8; 1961 A. m. 7 ve 132; 1982 A. m. 6, 7, 8, 9, 75, 101, 109, 138, 139, 140, 141-159.
- 105 Lewis, s. 144.
- 106 Kubalı, "Kanun-i Esasi", İ. A., C. VI, s. 170-171; Düstur, I. Tertip, C. I, s. 639 vd. Tunaya, *Siyasi Müesseseler*, s. 424; Kapanı, s. 52.
- 107 Çandar, *Osmanlı'nın Yarı Sömürge Oluşu*, s. 72.
- 108 Bozkurt, Resepsiyon Süreci, s. 95; bkz. Özkorkut, Nevin Ünal, *Osmanlı Siyasi Belgelerinin Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden Getirdiği Yenilikler, 1839-1909*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, ss. 55-61; Korkut, Hüseyin, *Osmanlı Dönemi Anayasacılık Hareketlerinde İslamcılığın Görüşleri*, ss. 35-42.
- 109 Yalçın, M. Şenafettin: "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat*, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, 1940, s. 466-467.
- 110 Antel, Sadrettin Celal, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul, 1940, s. 461.
- 111 Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, s. 112.
- 112 M. Reşit Paşa, altı kez Sadrazam olmuştur.
- 113 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 343.
- 114 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 343; örnekler için buraya bkz.
- 115 Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 159 (Celal Bayar, Ben de Yazdım, V, 1. 502-3'den naklen). Bk. Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 160 (F. A. Tansel, N. Kemal'in Mektupları, III, 270'den naklen). 1907 sonunda Adliye Nezareti Merkez Teşkilatı (mahkeme isimleri, mahkemelerde çalışanların isimleri) için bkz. Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 168-170. Sultan II. Abdülhamit için bkz. Küçük, Cevdet: "Abdülhamit II" maddesi, DİA, C. I, s. 216-224.
- 116 Hukuk fakültelerinin temeli olan bu müesseselerin kuruluşunda, (önceleri Faziletli Ahmed Cevdet Efendi), Devletli Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) büyük etkinliği vardır; Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, s. 1088; *Büyük Ansiklopedi*, C. I, İst. 1990, s. 94.
- 117 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 268-270; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. I-II, İst. 1977, Eser Matbaası, s. 157; burada geçen kadı ve naib kelimeleri aynı anlamda kullanılmıştır; s. 157.
- 118 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. III-IV, s. 1116. 1287/1870 senesinde kurs mahiyetinde olduğu anlaşılan "Adliye Dersanesi" ile, sadece iki devre talebe yetiştirip kapanan 1290/1874'de Galatasaray'da açılan "Darülfünun-ı Sultani Hukuk Mektebi" için bkz. Ergin, s. 1088, 1090.